

**РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У СТВОРЕННІ
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
У ДОБУ ПЕРЕБУДОВИ**

Орієнтація на демократію значної кількості раніше авторитарних держав, в тім числі й України, актуалізує проблему утвердження активістського типу політичної культури, який відповідає вимогам демократії та є неодмінною умовою становлення громадянського суспільства. Подібного типу громадянську культуру виявили представники творчої інтелігенції в добу суспільно-політичних перетворень, що відбувалися наприкінці 80-х років минулого століття і ввійшли в історію пострадянських країн під назвою “перебудови”.

Окремі дослідники, зокрема А. Камінський, а слідом за ним О. Гарань, В. Литвин, А. Русначенко, О. Бойко, висвітлюючи суспільно-політичні події доби “перебудови”, відзначали роль творчої інтелігенції не тільки в процесах національного відродження, а й у створенні впливових організацій республіканського масштабу — Народного Руху України, “Меморіалу”, “Зеленого світу”, Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка (ТУМ), яке з плином часу перетворилося на Всеукраїнське товариство “Просвіта” ім. Т. Г. Шевченка [1]. Так, О. Д. Бойко, підкреслюючи історичне значення та роль “Зеленого світу”, ТУМ та “Меморіалу”, констатував, і з цим не можна не погодитися, що “працюючи в легальних умовах, раз по разу демонструючи владі свою лояльність, вони змогли, по-перше, оприлюднити нові ідеї та інформацію з болючих проблем сучасності; по-друге, виховати плеяду нових лідерів; по-третє, зайняти не традиційне місце помічника, яке зазвичай відводилося КПРС громадським організаціям, а місце партнера і навіть опонента, чим вийшли далеко за межі первісного задуму ініціаторів їх створення” [2].

Втім, при очевидній орієнтації на активну, особливу роль у політиці творчої інтелігенції вітчизняні історики, досліджуючи процеси формування опозиційного руху, створення системи багатопартійності, не приділяли їй особливої уваги. Певні прогалини в даному питанні заповнюють дисертаційні дослідження, написані вітчизняними та російськими істориками, які ви-

світлюють окремі сюжети, пов'язані з діяльністю інтелігенції в 1985–1991 рр. [3].

Місце та роль інтелігенції у суспільно-політичних процесах доби перебудови висвітлюють також видання, опубліковані в Росії [4].

Для визначення ролі інтелігенції у створенні громадсько-політичних об'єднань науковий інтерес представляють праці, присвячені “неформалам” [5], які дають уявлення про особливості розвитку радянського суспільства перебудовного часу, інформують про причини виникнення неформального руху, його соціальні функції, типологізацію.

У даній статті авторка поставила за мету довести про провідну роль інтелігенції у створенні ініційованих громадянами недержавних організацій, політичних громадських інституцій, які в основу своєї програми поклали боротьбу за демократичні права і державну незалежність України. Джерелами при написанні, крім історіографічних видань, слугували архівні документи, матеріали преси і періодики, а також Інтернет-дані.

Гіпотетично, слідом за А. Камінським, можна стверджувати, що помітний зріст суспільної динаміки на Україні стався саме завдяки посиленій діяльності неформальних організацій, які створила інтелігенція, і що інтелігенція сприяла піднесенню рівня національної свідомості громадян України, підвищенню рівня політичної активності мас. Перевіримо запропоновану гіпотезу.

Процесу створення недержавних громадських організацій передували ініційовані горбачовською владою політичні реформи, названі перебудовою, які передбачали повернення до ленінських ідей і норм державного життя, ліквідацію сталінських деформацій радянського суспільства. До перебудови громадські організації, які діяли в СРСР, перебували під пильним контролем влади — їх контролювала і ними керувала партійна номенклатура. Вони були інструментом державної політики в різних сферах — від культури до міжнародних відносин. Проголошення в квітні 1985 р. на пленумі ЦК Компартії СРСР курсу на перебудову і гласність, орієнтація на форсовану демократизацію відповідно рішенням січневого пленуму ЦК Компартії СРСР 1987 р. означали політичну реальність лібералізації та плюралізації радянської системи та створювали сприятливі умови для виникнення громадських організацій. Не випадково

кореспонденти “Советской культуры” досить образно назвали самодіяльні неформальні об’єднання “дітьми перебудови”.

За оцінками фахівців, починаючи з середини 1986 р. неформальний рух у СРСР стає масовим [6]. Точна кількість неформальних об’єднань в Україні не встановлена. Навіть різні документи ЦК КПУ подають різні цифри. Посилаючись на них, О. Д. Бойко зазначає, що в червні 1989 р. в Україні діяло більш як 47 тисяч неформальних самодіяльних об’єднань [7]. Відповідно даним одеських науковців, які також посилаються на статистику ЦК КПУ, вже в березні 1989 р. в Україні нараховувалось близько 60 тисяч неформалів, що провели 1200 мітингів і зборів, до яких залучили 13 млн чоловік [8]. З партійних документів маємо дані про політичні та дискусійні клуби, на базі яких виникали громадські об’єднання, — на 24 березня 1988 р. в Україні їх налічувалося більше тисячі [9].

Першою незалежною громадською організацією республіканського масштабу вважають Український культурологічний клуб (УКК) [10]. Перше засідання клубу сталося 6 серпня 1987 р. у київському кафе “Любава” на Оболоні під егідою райкому комсомолу, а вже за 10 днів на дачі в Аркадія Киреева, філософа, першого голови ради клубу, відбулися установчі збори УКК. У 1987–1988 рр. УКК об’єднав людей демократичних поглядів, провідну роль у ньому відігравали колишні політв’язні: публіцист та літературознавець Євген Сверстюк, легендарний журналіст та дисидент Сергій Набока (голова ради), журналіст Олесь Шевченко, філолог, кореспондент Віталій Шевченко, філолог Ольга Гейко-Матусевич, перекладач Леонід Мілявський, лікар-ендокринолог Інна Чернявська, математик Леся Лохвицька та ін. З початком перебудови було певною мірою послаблено політичні репресії, дисиденти, які вийшли з тюрем, активно включалися в легальну боротьбу за свободу і демократію.

УКК проводив засідання майже щотижня (працювало шість секцій), темами засідань були актуальні проблеми української дійсності (примусове зросійщення в Україні, приховування геноциду українського народу 1932–1933 років, замовчування наслідків Чорнобильської катастрофи, охорона навколишнього середовища, збереження історичних і культурних пам’яток, розкриття “білих плям” в українській історії тощо). Діяльність та інтереси клубу були вираз-

но ширшими за культурницькі проблеми. Розгляд історії та культури пов'язувався з політикою. Засідання УКК збирали до 400 учасників. Не зумівши приборкати клуб, влада відмовила йому в наданні приміщень, намагалася дискредитувати УКК в ЗМІ. Однак клуб продовжував активно працювати, збираючись окремими секціями на приватних квартирах та проводячи свої заходи під відкритим небом. Для участі в його засіданнях таємно приїжджали зі Львова, Одеси, Дніпропетровська, Чернігова. Теми засідань УКК висвітлювалися на сторінках відновленого “Українського вісника”, який нелегально виходив у Львові до арешту в 1972 р. його редактора В'ячеслава Чорновола. Він знову очолив журнал. Тепер це було перше в Україні легальне незалежне громадсько-політичне видання, що приділяло велику увагу публікації історичних документів, які раніше приховувалися. “Український вісник” висвітлював також боротьбу з режимом в'язнів сумління (деякі з них ще перебували в таборах), друкував твори письменників, які раніше не могли пробитися до читача через цензуру, розповідав про релігійне життя, а діяльність УКК отримала широкий резонанс за кордоном. Всі активісти УКК перебували під наглядом КГБ. У 1988-му рада УКК ухвалила увійти повним складом до Української Гельсінської спілки (УГС) — першої політичної опозиції.

За А. Камінським, УКК у розбудженні національної свідомості, боротьбі з національним нігілізмом “в 1987–1988 рр. відіграв у Києві таку саму вагому роль, як УГС з іншими неформальними групами у Львові” [11].

Відновлена влітку 1987 р. Українська Гельсінська група (УГГ) стала чисто політичним утворенням. Про ближчі і тактичні плани групи можна судити з відкритого листа В'ячеслава Чорновола до Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова. В Чорновіл написав, що перебудова буде успішною, якщо “вдасться зламати хребет партійній і радянській бюрократії” [12]. Важливими питаннями перебудови В. Чорновіл назвав право на вільну критику та легальну опозицію, а також вирішення національного питання, останньому якраз і відведено найбільше місця у листі. Межі вирішення національного питання В. Чорновіл визначав на 1987 р. так: розширення прав союзних республік у політичному, економічному, культурному

житті, в тому числі у вирішенні загальносоюзних і міжнародних питань; ще принципова вимога — національні мови повинні стати державними в своїх республіках [13].

3 липня 1988 р. УГГ реорганізувалася в Українську Гельсінську спілку (УГС). Першим серед принципів її діяльності була вимога “відновлення української державності”. УГС вимагала негайного конституційного визнання статусу української мови як державної, опіки українського уряду над національними громадами українців у союзних республіках і країнах Східної Європи.

Влітку 1988 р. в Україні виникла ще одна опозиційна структура — Українська демократична спілка (УДС). УДС у Декларації піддала критиці всю систему, що склалася після жовтня 1917 р. УДС не проіснувала довго як єдине ціле. Переважна частина її членів взяла курс на створення Української народно-демократичної ліги (УНДЛ) (установчий з’їзд відбувся влітку 1989 р. в Ризі), менша частина ввійшла до складу опозиційного загальносоюзного Демократичного союзу [14]. Останній було створено як партію 8–9 травня 1988 р. у Москві. Його програмовою метою стала зміна суспільного ладу СРСР і багатопартійність. Демократичний союз жорстко критикував тоталітарний режим КПРС, жовтневий переворот 1917 р. і висунув досить радикальні вимоги: звільнення від політичного насильства і від жорсткого політичного контролю, від адміністративних методів впливу на різні соціальні структури. Виступав за парламентську демократію, плюралізм, вільну від диктату економіку з допущеною приватною власністю на засоби виробництва і можливість вільної агітації за інший суспільний лад [15].

Є очевидним, що діяльність УКК, УГС, Демократичного союзу сягала межі проголошеного владою офіційного курсу, а програмні вимоги УГС, Української демократичної спілки на тому етапі національно-визвольного руху взагалі виділялися своєю радикальністю. Невипадково, що відчувши загрозу комуністичній партійній монополії, номенклатурники відверто вороже поставилися до демократично налаштованих членів даних об’єднань і zorganizували цілий комплекс політичних заходів протидії активістам УКК, УГС та інших організацій, починаючи від дискредитації їхньої діяльності в засобах масової інформації до притягнення їх до кримінальної відповідальності.

Цікавою в цьому плані є характеристика самодіяльних громадських об'єднань, подана в травні 1989 р. заступником завідуючого ідеологічним відділом ЦК Компартії України П. Кулясом. До максимально політизованих, з підкресленою конфронтацією щодо місцевих властей, самодіяльних громадських об'єднань він зарахував УГС, УКК, УНДЛ і зауважив, що вони не афішують свого прагнення до створення альтернативних КПРС опозиційних партій, декларують підтримку перебудові, але насправді вони швидко набирають усе більш екстремістського характеру. Українську народно-демократичну лігу він назвав найбільш радикальною групою “з відверто антисупільною і навіть антирадянською програмою” [16].

Практичною справою громадських активістів стало створення меморіалу жертвам сталінських репресій. Ідею “Меморіалу” було проголошено створювачами групи з увічнення пам'яті жертв сталінських репресій. Спочатку ідея була доволі простою: виконати рішення з'їзду КПРС про спорудження меморіалу, невдовзі неформали висловилися про створення організації, яка б послідовно займалася розкриттям сталінських і ленінських основ тоталітаризму з тим, щоб очистити совість і розпочати процес розмивання тоталітарних структур.

У другій половині 1988 р. “Меморіал” швидко набрав політичного впливу як структура, яка об'єднала відомих “лібералів”, що відстоювали перебудовний курс, і значну частину неформалів. Розбіжності з приводу участі у вуличних акціях далися знаки, радикали, які невдовзі увійшли до Демократичного союзу, доводили, що треба “не просити дозволу” на мітинги, а “виходити явочним порядком, показуючи приклад громадянської мужності” [17].

Але більшість членів “Меморіалу” визнали за краще шукати підтримки більш поміркованої перебудовної інтелігенції. Це справило певний ефект — на “Меморіал” звернули прихильну увагу “архітектори перебудови”. У грудні 1987 р. ініціативна група ввійшла у контакт з ЦК і МГК про можливу підтримку ініціативи зверху.

25 червня 1988 р. “Меморіал” провів дозволений мітинг, де делегатам ХІХ партконференції Ю. Афанасьєву і Є. Клімову вручили перші 50 тис. підписів на підтримку створення пам'ятника. На мітингу вперше прилюдно виступив відомий

правозахисник А. Сахаров. Підписна компанія увінчалася успіхом — Горбачов погодився на спорудження пам'ятника.

Але політична, просвітницька і правозахисна діяльність “Меморіалу” вже набула поважного значення. Ініціативу москвичів підхопили неформали в інших містах. Виникла ідея створення загальносоюзної структури з опорою на організації інтелігенції — співзасновниками мали стати офіційні союзи кінематографістів, архітекторів, митців, журнал “Огонек” і “Литературная газета” [18]. 4 березня 1989 р. у Республіканському будинку кінематографістів відбулася установча конференція Українського історико-просвітницького товариства “Меморіал”. Її організаторами були спілки кінематографістів, письменників, художників, архітекторів, театральних діячів України, Український фонд культури, газета “Літературна Україна” [19]. В статуті Львівського обласного товариства “Меморіал” (установча конференція відбулася 27 травня 1989 р.) зазначалося, що “Меморіал” ставить собі за мету повну і остаточну ліквідацію сталінізму та неосталінізму в усіх сферах суспільного життя, створення дієвих гарантій невідворотності процесу демократизації, відродження та утвердження гуманізму” [20].

Широкі дискусії в суспільстві навколо сфери використання української мови сприяли організаційному групуванню шанувальників української мови і виникненню відповідних Товариств в різних регіонах республіки. Серед них: Товариство рідної мови у Львові, Товариство української мови імені Д. Яворницького в Дніпропетровську та ін. 11–12 лютого 1989 р. в Республіканському Будинку кінематографістів проходила установча конференція Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка. Ініціаторами його створення виступили Спілка письменників України, Український фонд культури, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Серед запрошених на конференцію були представники мовних українських осередків, представники ряду неформальних об'єднань, в тім числі УКК, УГС, УДС. В ряді виступів відповідальність за негативні факти розвитку та функціонування української мови покладалась на партійне і духовне керівництво республіки [21].

Основні завдання товариств полягали в популяризації і розширенні сфери функціонування української мови, наданні

всебічної підтримки ініціативам і починанням громадськості, які мають на меті розв'язання проблем рідної мови та інших видів культурної діяльності, спрямованих на примноження культурної спадщини, організації фольклорних фестивалів, концертів, свят рідної мови [22].

Чорнобильська катастрофа спричинила виникнення масового екологічного руху. У грудні 1987 р. з ініціативи співробітників Ради по вивченню продуктивних сил УРСР Академії наук УРСР, до якої входили науковці, письменники, робітники, виникла екологічна асоціація “Зелений світ”. Головою ради асоціації був письменник, секретар правління Спілки письменників України Юрій Щербак, який після аварії на Чорнобильській АЕС очолив екологічну комісію Спілки письменників України. Як він повідомив, “Зелений світ” замислювався як рух незалежних од відомств та установ людей, які б контролювали й втручалися за необхідності у діяльність шкідливих для природи й людей підприємств [23].

Втім найбільш значуще місце у суспільно-політичній діяльності громадськості належить Народному Руху України, який став головною опозиційною силою правлячій владі, започаткував основи багатопартійності. Діяльність Руху, на відміну від інших громадських організацій, набула масового характеру, він став широким полем боротьби між керуючою партійною номенклатурою і демократичною громадськістю на чолі з інтелігенцією. В жовтні 1988 р. на екологічному семінарі, який проходив у Спілці письменників України, у виступі письменника Ф. Бурлачука була висловлена пропозиція створити Народний фронт України. В листопаді при парткомі СПУ була створена ініціативна група сприяння перебудові. Одночасно в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка завдяки активності секретаря партбюро В. Брюховецького також була створена ініціативна група. В січні 1989 р. проект програми НРУ за перебудову був підтриманий зборами трудового колективу Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка та загальними зборами Київської письменницької організації. 16 лютого 1989 р. проект програми НРУ за перебудову був опублікований у газеті “Літературна Україна” [24]. Напередодні установчого з'їзду Руху (8–10 вересня 1989 р., м. Київ) він нараховував 500 осередків [25]. В 1990 р. соціальна база Руху налічувала 12 мільйонів осіб [26].

Отже, в добу перебудови активні представники української інтелігенції здобули значного впливу не тільки у традиційно властивій їй духовній ділянці життя, а й у політичних процесах. Своєю активною участю у створенні та діяльності громадсько-політичних організацій вони виказали високий рівень національної і політичної свідомості і тим самим засвідчили про наявність у інтелігенції значного невикористаного потенціалу щодо участі у політичному процесі. Однак зазначене не стосується всієї інтелігенції як соціального прошарку суспільства. Якби вся інтелігенція України чинила вирішальний вплив на політичні події, вона б здобула владу в державі.

Джерела та література

1. Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні. — Мюнхен: Укр. вільний університет, 1990. — 624 с.; Гарань О. В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). — К.: Либідь, 1993. — 200 с.; Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. — К.: Абрис, 1994. — 495 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 — початок 1990-х рр. — К.: Видво ім. О. Теліги, 1998. — 720 с.; Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. — К.: ІПІЕНД, 2002. — 306 с.
2. Бойко О. Д. Вказ праця. — С. 62.
3. Брежнева Л. Б. Художественная интеллигенция в общественно-политической жизни советского общества 1985–1991: По материалам творческих союзов: Дис. канд. ист. наук. 07.00.02. — М., 1996; Лебедев І. К. Науково-технічна інтелігенція України (1980–1990 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01/Національний технічний ун-т України “КПІ”. — К., 1997. — 221 с.; Місевра І. В. Внесок ВУТ “Прогрес” ім. Т. Г. Шевченка в піднесення рівня національної самосвідомості громадян України (1988–1996 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 1999. — 197 с.; Пилипенко О. О. Національно-демократичний рух в Україні (друга половина 80-х — початок 90-х рр. ХХ ст.): Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. — Донецьк, 1997. — 220 с.; Чуприна В. І. Интеллигенция и власть: исторический опыт взаимодействия в середине 50-х — начале 90-х гг. ХХ века (на материале Северо-Кавказского региона). — Дис.... докт. ист. наук. 07.00.02. — М., 2000. — 353 с.; Шевчук О. А. Український національно-культурний рух (друга половина 50-х — початок 90-х рр. ХХ ст.): Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. — К., 1998. — 184 с. та ін.
4. Быкова С. Н. Интеллигенция и перестройка [Сб. статей]. — АН СССР, Ин-т социологии. — М.: ИС, 1991; Гусейнов А. А. Сво-

- бодное слово. Интеллигенция: хроника десятилетия, 1985–1995. Конференция союзов кинематографистов. — М., 1996; Остерман Л. А. Интеллигенция и власть в России (1985–1996 гг.). — М., 2000; Сверчкова Л. П. Роль интеллигенции в перестройке общества. — Л., 1989; Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ). — М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. — 436 с.
5. Астахова Е. В. Становление многопартийности в СССР: Некоторые аспекты. — Харьков: Ред.-изд. отд. облполиграф-издата, 1991. — 160 с.; Шубин А. Преданная демократия. СССР и неформалы (1986–1989). — М.: Европа, 2006. — 344 с.
 6. Ольшанский Д. В. Неформалы: Групповой портрет в интерьере. — М., 1990. — С. 5; Бойко О. Д. Вказ. праця. — С. 56.
 7. Бойко О. Д. Вказ. праця. — С. 55.
 8. Кормич Л. І., Шелест Д. С. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України: Навчальний посібник. — Одеса: Юридична література, 2002. — С. 46–47.
 9. Левчук К. І. Виникнення недержавних громадських організацій в Україні (кінець 80 — початок 90-х років ХХ ст.) // Вісник Історія. Вип. 51. — К.: Київський університет, 2000. — С. 49.
 10. <http://khp.org/archive>
 11. Камінський А. Вказ. праця. — С. 415.
 12. Чорновіл В. Відкритий лист до Генерального секретаря ЦК КПРС Горбачова Михайла Сергійовича // Український вісник. — Вип. 7. — ІВС: Лондон, 1987. — С. 7.
 13. Там само. — С. 16–17.
 14. Гарань О. В. Вказ. праця. — С. 15.
 15. Шубин А. Преданная демократия. — С. 179.
 16. Куляс П. Що диктує нам “дитя перебудови”? // Під прапором ленінізму. — 1989. — № 10. — С. 48.
 17. Скубко Ю. Історія “Меморіала” // <http://www.igrunov.ru>
 18. Шубин А. Преданная демократия. — С. 279.
 19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2658. — Арк. 37.
 20. Державний архів Львівської області (ДАЛО). — Ф. П-3. — Оп. 62. — Спр. 1024. — Арк. 17.
 21. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2658. — Арк. 11–13.
 22. ДАЛО. — Ф. П-3. — Оп. 62. — 1024. — Арк. 1.
 23. Зелений світ чи “світ після Чорнобиля”? // Україна. — 1989. — № 6. — С. 1–2.
 24. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2658. — Арк. 20–21.
 25. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 398. — Арк. 1.
 26. Там само. — Арк. 8.

Анотації

Шановская Е. А. Роль интеллигенции в создании общественно-политических организаций в период перестройки.

В статье доказывается передовая роль интеллигенции в создании негосударственных общественно-политических организаций, которые развивали и претворяли в жизнь идеи демократической и независимой Украины, — Украинского хельсинского союза, Украинской народно-демократической лиги, Народного руха Украины за перестройку.

Shanovskaya E. A. Role of intelligentsia in the creation of socio-political organizations during Perestroika.

The article deals with the progressive role of intelligentsia in the creation of civil socio-political organizations such as Ukrainian helsinki union, Ukrainian democratic league and NRU, which developed and implemented ideas of democratic and independent Ukraine.